

УДК 801.81:82.163.4-42

DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.06.1383>

СОЦІОЕКОНОМІЧНА ОПОЗИЦІЯ «БАГАТИЙ/БІДНИЙ» І МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ ЕТНОСУ (на матеріалі українських та польських пісень ХІХ століття)

Ярослав ГАРАСИМ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1679-1287>

доктор філологічних наук, професор,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: jaroslav.harasyim@gmail.com

Мета дослідження — простежити специфіку виявлення у народнописаних текстах (*об'єкт*), активне побутування яких зафіксовано публікаціями і записами впродовж ХІХ століття (*предмет дослідження*), тієї морально-етичної панорами, що сфокусована у погляді на соціально-полярні стосовно фінансово-матеріального стану верстви української і польської людності, та встановлення тих етнопсихологічних чинників, які могли спричинитися до втворення національно-культурних поведінкових стереотипів при оцінці «багатства/бідності» у процесі соціокультурного становлення етносу. Разом з тим простежено психологізм міжособистісних стосунків та з'ясовано вплив досліджуваних соціоекономічних категорій на формування аксіологічної парадигми традиційного соціуму.

Хронологічні межі дослідження — кінець ХVІІІ — початок ХІХ століття.

Актуальність теми обумовлена тим, ці питання у вітчизняній науці висвітлюються вперше. У дослідженні використано історико-порівняльний (компаративний), типологічний, структурно-функціональний методи.

Ключові слова: фольклорна пісенність, етноетичний канон, ментальність, аксіологічна парадигма, соціальна ієрархія, стереотип.

Yaroslav HARASYM

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1679-1287>

Ivan Franko National University of Lviv
Doctor of Philology, Professor of the Academician
Filaret Kolessa Department of Ukrainian Folkloristics
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: jaroslav.harasyim@gmail.com

SOCIOECONOMIC OPPOSITION «THE RICH/THE POOR» AND MORAL AND ETHICAL IMPERATIVE OF THE NATION (based on the Ukrainian and Polish songs of the 19th century)

Theme outline. Scholarly reception of historical stages of the economic theory development and of the periodic changes in the economic activity is directly related to the issue of shaping social strata and hence to the moral-ethical code of their co-existence both within the monoethnic social structure and in the international communication. Property-related stratification of post-feudal society, gradual loss of the privileges inherited from ancestors and predictable democratization of political atmosphere led to the establishment of fixed stereotypization of axiological categories “wealth/poverty” in the world outlook of the European nations of the 19th century and their axiological paradigm. Historiographic reception of this issue places a significant importance to folk songs inasmuch they reflect the view of the people on their own history, and therefore they appear to be a valuable source to complement the written archive records and authored chronological factual account (*subject matter of the research*).

Chronological boundaries of the research — end of the 18th — early 19th centuries.

Objective of the research — to identify the moral-ethical panorama, focused on the approach to the socially polar (in terms of financially material background) strata of the Ukrainian and Polish communities, in the folk songs the proliferation whereof was acknowledged by the records throughout the 19th century, and to establish the ethno-psychological factors which could contribute to the formation of national cultural behavioural stereotypes in evaluation of “wealth/poverty” in the process of sociocultural evolution of the nation.

Topicality of the paper is defined by the fact that this issue is highlighted in the Ukrainian scholarly research for the first time.

Conclusions: All in all, in the existential context the moral-ethical directedness of the considered social-everyday songs in the Polish and Ukrainian oral traditions for the most part avoids promoting behavioural utilitarianism in its aspiration for incessant enrichment, tending instead to glorify good old virtue.

Methods of research — comparative, typological and structural-functional.

Keywords: folk songs, ethnoethical canon, mentality, axiological paradigm, social hierarchy, stereotype.

Вступ. Наукове вивчення історичних етапів розвитку економічної мислі та періодичної зміни способів господарювання безпосередньо пов'язане із проблематикою формування соціальних верств, а відтак і морально-етичного кодексу їхнього спільного співіснування як в умовах моноетнічної суспільної структури, так і в обставинах міжнаціональної комунікації. Майнове розшарування постфеодального соціуму, поступова втрата успадкованих за родовим принципом привілеїв та прогнозована демократизація політичної атмосфери призводять до утворення стійкої стереотипізації оцінних категорій «багатство/бідність» стосовно їх світоглядної ролі в аксіологічному реєстрі європейських народів ХІХ століття. В історіографічному плані дослідницького опрацювання цієї проблематики важливе місце посідають уснопісенні твори як тексти, що віддзеркалюють погляд самого народу на свою історію, а відтак є суттєвим джерельним доповненням до писемних архівних матеріалів та авторського хронологічного фактажу (*предмет дослідження*). На істотній особливості значення фольклорного мелосу для історичних наративів указував ще наприкінці ХІХ століття Михайло Драгоманов, зазначивши, що «пісня для неписьменного чоловіка все одно, що книга для письменного, тим часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав, та ще й не один чоловік, а цілі тисячі» [1, с. 84].

Хронологічні межі дослідження — кінець ХVІІІ — початок ХІХ століття.

Мета цієї розвідки — виявлення у народнописемних текстах, широке побутування яких зафіксували записувачі впродовж ХІХ століття, тієї морально-етичної панорами, що сфокусована у погляді на соціально полярні в аспекті фінансово-матеріального стану верстви української і польської людності, та встановлення тих етнопсихологічних чинників, які могли спричинитися до витворення національно-культурних поведінкових стереотипів при оцінці «багатства/бідності» у процесі соціокультурної еволюції етносу.

Актуальність теми обумовлена тим, ці питання у вітчизняній науці висвітлюються вперше.

У дослідженні використано історико-порівняльний (компаративний), типологічний, структурно-функціональний методи.

Основна частина. Насамперед, варто звернути увагу на кілька методологічних настанов, аби спроектувати нашу дослідницьку візію саме в площині осмислення явищ модерного націєтворення, що припадає на кінець ХVІІІ — початок ХІХ століття і певним чином відрізняється від світоглядних основ патріархального архаїчного суспільства, у якому багатство як соціально значуща категорія предметно асоціюється першочергово з приналежністю до роду та ретельно відповідальним ставленням до способу господарювання як основного джерела матеріальних статків, а не є наслідком украй несправедливого розподілу майнових благ і ресурсів. У такому випадку антиномічною опозицією до лексеми «багатий» на вербальному рівні, дуже часто виступає словоформа «сирота», яка вказує на відсутність головного компонента людського багатства у цьому плані — повноцінної сім'ї. Релікти такого сприйняття знайшли свій відгомін і в деяких текстах новітньої історичної ліро-епіки. Зокрема у широковідомій пісні «Ой полечко поле» протиставлення центральних образів-персонажів побудоване за схожим принципом:

*«Один козак вбитий — багачка дитина,
Другий козак вбитий — бідна сиротина.
На багатім сині — вишита сорочка,
А на сиротині — нема ні шнурочка.
За багатим сином плаче вся родина,
А за сиротою молода дівчина»* [2, с. 168].

Зауважимо, що наявність/відсутність вишитої сорочки свідчить не так про заможність/бідність козака, як про сповідування родинної звичаєвості, згідно з якими жіночі представниці роду — мати або сестри — мали узаконений етноетичним канonom обов'язок вишивати сорочки як для майбутнього чоловіка, так і для чоловічої частини усєї родини.

Врешті-решт сирота як суб'єкт традиційного соціуму посідає особливе місце в етичному просторі українського етнічного світогляду, а опіка над ним після смерті батьків стає моральним зобов'язанням сільської громади. Народна пісенна культура сирітство вважає найбільшим життєвим випробуванням (*«Не кари ж ти його ні огнем, ні водою, Покари ж ти його хоть на рік сиротою»*) (Франко, 1981; 182). У нашому красному письменстві напрочуд яскраво це відчув і зобразив тонкий знавець селянських душ Василь Стефаник. Принаймні, звертан-

ня його зовсім юного героя з «Діточої пригоди» до молодшої сестрички після смерті матері: «Я би тебе міг би добре набити тепер, але ти вже сирота», вражає дивовижним поєднанням дитячої наївної безпосередності з фундаментальним розумінням народної моралі [3, с. 66].

На думку Михайла Драгоманова, однією з вагомих історичних причин соціального розшарування українського суспільства та встановлення напружених взаємовідносин у структурі громад став гострий конфлікт між козацькою верхівкою і черню після Хмельниччини, а також швидке збагачення значного числа промосковської старшини в часи правління Івана Мазепи, у листі до якого кошовий Гусак зазначав «... а тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було при ляхах, бо їй кому не слід держати підданих, — і той держить, щоб йому сіно або дрова возили, груби топили, стайні чистили» [4, с. XXXVIII].

Дослідник припускає, що «з пісень часів Гетьманщини після Б. Хмельницького найбільш розширена по обидва боки Дніпра пісня про те, як **голота побилла дука**, котрий з неї насміхається. Видно, що народ український в ті часи найбільш заінтересовався суперечкою з своїми ж таки старшими дуками, котрих чернь і запорожці побилли в часи Чорної Ради в Ніжені в 1663 р.» [4, с. IX]:

*«Ой которий багатий
У наметі сіли,
А бідний да козаченьки
На дощі сіли.
Іде багач, іде дукач,
Насміхається:
За що ж тая голотонька
Напивається?» [4, с. IX].*

В одному з варіантів представлено, наскільки це загострення набуло безкомпромісного вияву, при якому відхилялася будь-яка ймовірність порозуміння і примирення. На запропоноване з боку багача частування маємо категоричну відмову:

*«Ой, що ж нам, братця, з його меду,
Що ми нап'ємось?
Ой, тільки слави голотської,
Що дука наб'ємось!» [4, с. X].*

Натомість у Польщі навіть у періоди тимчасового перебування під формальною орудою інших імперій побутовали народнопісенні тексти, що свідчили про

внутрішню монолітність цього західнослов'янського етносу, попри чітку соціальну ієрархію та майнову нерівність. Соціоекономічний антагонізм поступається тут місцем інтеграційним великодержавним амбіціям, якими відзначаються поляки:

*«Kocha pan chłopą,
Kocha go serdecznie,
Będziem Polskę mieli
Na wiek wieków-wiecznie» [5, с. 90].*

Щоправда, в моменти надто жорстоких утисків польського простолюду та широкого розгулу панської сваволі у піснях з'являється радикальна тональність бунтівного характеру, звучить погроза, що панам доведеться самим працювати на себе, а в деяких випадках «моральне засудження панщини перерегується з закликком до рішучої боротьби з нею: [6, с. 132].

*«Dana moja, dana, siekieręką pana,
a panią toporem, niek nie rządzą dworem» [7, с. 234].*

або:

*«Nie boję się pana ani jegomości,
wesmę siekieręką, porąbię w nim kości» [7, с. 78].*

Подальший хід національної історії України після фактичної втрати гетьманської незалежної влади та поділу етнічної території поміж сусідніми державами, призвів до того, що соціоекономічна поляризація суспільства дуже часто стала сприйматися через призму міжетнічного протистояння, адже пануючі верстви, як правило, були яскравими репрезентантами чужої для більшої частини місцевого населення управлінської еліти. Цю ситуацію досить предметно характеризує згадуваний вже Михайло Драгоманов, готуючи до друку у Женеві корпуси народних політичних пісень XIX віку та нових пісень про громадські справи. «Коли ми поглянемо на теперішню Україну й порівняємо її життя з життям більшої частини других країн в Європі, — пише дослідник, — то побачимо перш усього таку одміну, що Україну держать в руках чужі начальства: московське в Росії, польське та німецьке в Галичині й Буковині, венгерське в Мукачівській Країні» [1, с. 85]. Народний погляд на такий стан справ у цей час знаходимо в одній з галицьких мініатюр, яка разом з тим демонструє відносно прихильне ставлення до цесаря:

*«Ой на тобі, цесарику,
Та шьипочка срібна!*

Ой не знаєш, цисарику,
 Яка то Русь (або Польща) бідна!
 Бідна ж вона, бідна,
 Бо ляхи (або шваби) зідрали —
 А що було по корові,
 Та й жида забрали.
 Жида беруть по корові,
 Цісарь бере діти:
 Ой, нема нам, пане брате,
 Чо в Русі сидіти» [1, с. 94].

Цікавим епізодом щойно процитованого фрагменту є згадка про представників єврейського етносу, які, як відомо, у місцях свого компактного проживання солідаризуються переважно з суспільною верхівкою, а стереотипізація їхньої поведінки є однією з найпродуктивніших в українському пісенному фольклорі. Коментуючи цей фрагмент, авторитетний знавець текстів на громадські теми Михайло Драгоманов слушно зауважив, що «що ні в одній з нових пісень, де споминаються жида, не названі вони «невірними», як іноді зветься вони в старих підцерковних колядках. Це найліпший доказ того, що в тій неприхильності, з котрою говорять про жидів нові українські пісні, — віра ні причому» [1, с. 240].

Значний пласт фольклорної пісенності необрядового характеру з чітко артикульованою опозиційною віссю у тематичній площині «багатство/бідність» скерований на відображення ставлення покріпаченої частини простолюду до такого соціально-політичного лиха, як панщина, скасування якої, як відомо, відбулося в Галичині 1848 року, а в підросійській Україні аж 1861-го. Зазвичай у таких творах з ностальгією згадуються часи вільного громадського устрою, а згодом розкривається поступове нагнітання утисків та постійне збільшення часової тривалості і обсягу господарських робіт для збагачення ненаситного панства. Такі пісні широко тиражувалися у радянський період з метою емоційного підсилення ідеї класової боротьби та пропагування ненависті до можливої частини суспільства:

«Добре було нашим батькам на Вкраїні жити,
 Док не знали наші батьки панщини робити.
 Зразу були добрі пани, лехкі на роботу:
 Цілий тиждень собі роби, панові в суботу.
 Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
 Цілий тиждень на панщині, толока в суботу»
 [2, с. 20].

Варто зауважити, що в українській пісенній традиції немає жодного випадку, аби безіменний автор погодився примиритися зі своїм підневільним становищем чи бодай спробував зрозуміти ситуацію майнового розшарування як певне законмірне явище принципу загального об'єктивного поділу на соціальний верх і соціальний низ. Демократичний уклад і виборність керівників громади та волелюбна антикріпосницька налаштованість у цих творах є невід'ємною рисою їхньої змістоформи:

«Ой я козак, звуся Воля,
 Українець з Гуляйполя;
 З роду, з віку не знав пана,
 Окрім коша, отамана» [1, с. 135].

або

«Ой на горі полукіпки,
 На долині копи, —
 Вступайтеся ляхки-панки,
 Най гуляють хлопи!» [1, с. 135].

Онтологічну визначеність нібито одвічного поділу на багатих і бідних, яку часто проповідували навіть священники у своїх тлумаченнях Святого писма під час богослужінь, народна пісня часто інтерпретує в дотепно іронічному стилі:

«Бодай панки панували,
 Бодай панки жили,
 В веретки ся зодягали,
 В нас хліба просили!
 Бодай панки панували,
 Бодай панки жили,
 Бодай панки при дорозі
 Камінчики били;
 Бодай панки панували,
 Бодай панки жили, —
 Бодай панки в Тернополі
 Кайдани носили.
 Бодай панки панували,
 Бодай панки жили,
 Бодай панки в Тернополі
 Песики водили» [1, с. 155].

На відміну від такої непримиренної безкомпромісності антипанського фольклорного мелосу українців у польському людовому репертуарі можна натрапити на цілий тематичний блок пісень про так званого «довольного хлопа», у яких підневільне становище потрактовано певною мірою по-філософськи смиренно:

«*Nie boję się rana,
Ani jego dzieci;
Odrobiłem dwa dni,
Odrobię i trzeci*» [8, s. 491].

Наявність цієї розбіжності в мотивах українських і польських пісень деякі фольклористи виводять з історико-соціальних особливостей розвитку кожного окремого слов'янського етносу, бо, на їх переконання, «... одміни, котрі ми показуємо між українськими мужиками з одного боку й польськими й московськими з другого, — виходять... не з природи їх (хоч тепліща й красніща земля українська мусить теж мати свою силу), а найбільше з давньої долі людей в усіх цих трьох країнах: в Польщі панство встигло поневолити вкінці мужиків-селян вже в XIV ст., а в Україні тільки в XVIII; в Московщині кріпацтво вже склалося в XVI ст., а царська та чиновницька сила вже в XV ст., — в Україні ж царство запанувало теж тільки в XVIII ст...» [1, с. 255].

Характеристика морально-етичних імперативів етносу крізь призму категоріальної опозиції «багатий/бідний» буде неповною, якщо поминути розгляд міжособистісних стосунків та вплив цих соціоекономічних категорій на формування аксіологічної парадигми традиційного соціуму. Так при виборі для себе подружньої пари звичаєвий кодекс радить вибрати зі свого стану та відповідно до поклику серця і не спокушатися на майнові статки обранця. На думку авторитетного дослідника слов'янського фольклору М. Гайдая, «сама психологія селянства і усталені звичаї, мораль класу стояли на охороні його родинних і економічних інтересів. Зв'язки з іншими верствами, чужими по духу, за традиціями, культурою і способом життя, вважалися неприродними, «чужеродними» і засуджувалися. У слов'янських піснях відбилося це негативне ставлення до нерівного в соціальному розумінні шлюбу, який мав на меті забезпечення матеріального добробуту і багатства» [6, с. 116].

*Miejskiej panny nie chcę, —
Boże mój łaskawy!
jasce w łóżku leży
jużci wola: kawu*» [6, с. 118].

«*Ubogiemu ciężka rana,
Gdy bogata ukochana,
Bo bogata znać nie woli,
Jak biednemu serce boli*» [6, с. 120].

В українських варіантах маємо аналогічні мотиви:

«*Ой за грішми біда скаче,
Волю в біді вік свій гнати,
Як з багатим ся кохати.*

*Не там щастя, не там доля,
Де багаті люди,
Як злучаться по любові, то все мило буде*
[6, с. 122].

Висновки. Загалом, в екзистенційному вимірі морально-етична спрямованість аналізованих соціально-побутових пісенних текстів і в польській, і в українській усній традиції зорієнтована здебільшого не на пропагування поведінкового прагматизму у його прагненні до безупинного збагачення, а на глорифікацію старої добродесності, носії якої у своїх учинках були, за Кольбергом, «*takiego rozsądku, który więcej ceni szczerość od majątku*».

1. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). Вступна стаття, текстологічне опрацювання і коментар М. Чернопиского. Львів: Літопис, 2006. 280 с.
2. [Головацький Я.]. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: в 3 ч. Собрал Я.Ф. Головацкий. Москва: Изд. Имп. О-ва Истории и Древностей Рос. при Моск. Ун-те, 1878. Ч. 1: Думы и думки. 1878. 390 с.
3. Гарасим Я. Етноестетика Василя Стефаника. Міфологія і фольклор. 2008. № 1. С. 62—68.
4. Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. Михайло Драгоманов. Частина перша. Розділ перший. Женева: Печатня «Громади», 1883. 136 с.
5. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków: w Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1878. T. 2. 286 s.
6. Гайдай М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян (Проблема добра і зла). Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
7. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1892. Tom XV. 340 s.
8. Kolberg O. Lud: jego zwyczaj, sposób życia, mowa, rodania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Kraków: w Drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1871. Ser. VI. 520 s.

REFERENCES

- Drahomanov, M. (2006). New Ukrainian songs about public affairs (1764—1880). Introductory article, textual elaboration and commentary by M. Chornopysky. Lviv: Lito-pys [in Ukrainian].
- Holovatsky, J. (Ed.). (1878). *Folk songs of Galician and Hungarian Russia*: in 3 part. (Part 1: Thoughts and Thoughts).

- Moscow: Ed. Imp. Islands of History and Antiquities of Russia at Moscow Un-te [in Ukrainian].
- Harasym, J. (2008). Ethnoaesthetics of Vasyl Stefanyk. *Mythology and folklore*, 1, 62—68) [in Ukrainian].
- Drahomanov, M. (1883). *Political songs of the Ukrainian people of the XVIII—IX centuries*. In Mykhailo Drahomanov. Part one. Section one. Geneva: Hromada Printing House [in Ukrainian].
- (1878). *Collection of information on national anthropology* (Vol. 2). Krakow: At the Printing House of the Jagiellonian University [in Polish].
- Haidai, M. (1972). *Folk ethics in the folklore of Eastern and Western Slavs (The problem of good and evil)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- (1892). *Collection of information on national anthropology* (Vol. XV). Krakow: Published by the Academy of Learning [in Polish].
- Kolberg, O. (1871). *Lud: its customs, way of life, language, traditions, proverbs, rituals, witchcraft, games, songs, music and dances* (Ser. VI). Krakow: At the Printing House of the Jagiellonian University [in Polish].